

VALLÁSANTROPOLÓGIAI TANULMÁNYOK
KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBÓL

1.

Sorozatszerkesztő
PÓCS ÉVA

BOSZORKÁNYOK,
VARÁZSLÓK
ÉS DÉMONOK
KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN

Szerkesztette
KLANICZAY GÁBOR és PÓCS ÉVA

Balassi Kiadó · Budapest

Készült
a Pécsi Tudományegyetem Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszékén.
Az ezekhez az eredményekhez vezető kutatás az Európai Kutatási Tanács részéről,
az Európai Közösség hetedik keretprogramjából (2007–2013), az EKT 324214. számú
támogatási megállapodása alapján finanszírozásban részesült.

A könyv kiadását támogatta

a Nemzeti Kulturális Alap,
továbbá a „Népi vallás a keleti és nyugati kereszténység határán:
folyamatosság, változások és kölcsönhatások” című, 324214. számú EKT-projekt.

A borítón

Ulrich Molitor *De Lamiis et phitoniceis mulieribus* című,
1489-ben, Kölnben megjelent könyvének fedőlapja:
két boszorkány esőt varázsol kakas és kígyó forrázásával

A mutatót készítette
KIS-HALAS JUDIT
TÓTH G. PÉTER

© Szerkesztők, 2014
© Szerzők, 2014

ISSN 1418-2734
ISBN 978-963-506-943-9

Felelős kiadó a Balassi Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Helfrich Judit
Műszaki szerkesztő Harcsár Magda
A borítót tervezte Szák András
Tördelte Mocsonoky Gábor
A nyomdai munkálatokat a Séd Nyomda Kft. végezte
Ügyvezető igazgató Katona Szilvia
www.sednyomda.hu

Tartalom

Előszó (KLANICZAY GÁBOR–PÓCS ÉVA)	7
Sz. KRISTÓF ILDIKÓ: Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon: kutatástörténet, eredmények, teendők – 2013-ban.	17
Tóth G. Péter: A mágia dekriminalizációja és a babonaellenes küzdelem Magyarországon és Erdélyben, 1740–1848	63
Bárh Dániel: Demonológia és katolikus felvilágosodás a 18. századi Magyarországon	85
Mézes Ádám: <i>Visum repertum</i> – Georg Tallar és az 1753-as vámpírvadászat	109
Pakó László: Boszorkányvadás az anyagi érdek és a bosszúvágy szolgálatában	155
Czégényi Dóra Andrea: Boszorkányképzetek a 18. századi szilágysági periratokban	171
D. Szakács Anita: Egy kis közösség belső konfliktusai	239
Klaniczay Gábor: Gyógyítók a magyarországi boszorkányperekben	263
Kis-Halas Judit: <i>Divinatio diabolica</i> és bűbajos orvoslás	307
Pócs Éva: „Sárkányos” idővarázslók Magyarországon és a Balkán-félszigeten	363
Ilyefalvi Emese: „Ebszar, kutyaszar, semminek tartom, meggyógyítom...”	411
Takács György: Kantéros, gurucsás, buszkurja, fermekás	455
Tárgymutató	499
Személynévmutató	513
Helynévmutató	519

- 2001: The Missionary and the Devil: Ways of Conversion in Catholic Missions in Hungary. In ANDOR, Eszter–TÓTH, István György (eds.): *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750*. Budapest: Central European University Press, 79–87.
- TÓTH Péter 2005: A varázsló cigány asszony a XVIII. századi forrásokban. In *Borsod-Abaúj-Zemplén megye levéltári évkönyve XII–XIII* (Miskolc), 61–68.
- TRINGLI István 1999: Bűbajos és néző asszonyok levelesítő jegyzékekben. *Ethnographia* 110: 73–90.
- VALENTINITSCH, Helfried 1986: Bettlervergolung und Zaubereiprozesse in der Steiermark. Der Prozeß gegen den „Grindigen Hansel“ in Rottenmann 1659. *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs* (Graz), Folge 35–36: 105–129.
- 1987a (Hrsg.): *Hexen und Zauberer. Die große Vervolgung – ein europäisches Phänomen in der Steiermark*. Graz–Wien: Leykam.
- 1987b: Die Verfolgung von Hexen und Zauberern im Herzogtum Steiermark – eine Zwischenbilanz. In VALENTINITSCH, Helfried (Hrsg.): *Hexen und Zauberer. Die große Vervolgung – ein europäisches Phänomen in der Steiermark*. Graz–Wien: Leykam, 297–316.
- 1987c: Hexenwahn und Hexenprozesse im untersteirischen Markt Tüffer / Laško im ausgehenden 17. Jahrhundert. In HÄRTEL, Reinhard (Hrsg.): *Geschichte und ihre Quellen. Festschrift für Friedrich Hausmann zum 70. Geburtstag*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 367–378.
- 1990: Hexenprozesse in und um Pettau (Ptuj) 1651–1652. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 81: 61–79.
- VEDRIŠ, Trpimir 2006: Croatia. In GOLDEN, Richard M. (ed.): *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition* 1. Santa Barbara, California–Denver, Colorado–Oxford, UK: ABC Clío, 233–236.
- ZENTAI Tünde 2004: *Az ágy és az alvás története*. Pécs: Pro Pannonia Kiadó, 287–297.

TÓTH G. PÉTER

A mágia dekriminalizációja és a babonaellenes küzdelem Magyarországon és Erdélyben, 1740–1848¹

1. A mágikus tevékenységek dekriminalizációja

A kései boszorkányperekkel kapcsolatban két – látszólag egymásnak ellentmondó – kérdést érdemes feltenni. Az egyik, hogy „Miért szüntek meg?“, a másik, hogy mégis, „Miért folytatódtak?“ a boszorkányságvádaskodások a bíróságon Mária Terézia uralkodása idején és azt követően.² A „Miért szünt meg?“ kérdésével Klaniczay Gábor több tanulmánya is foglalkozott a téma eszmetörténetét áttekintve. Eredményeire jelen írásban csak utalnánk, mivel ott széles körűen, Közép-Európai párhuzamok bemutatásával vázolta fel a bécsi udvar mágiával, boszorkányüldözéssel, vámpírhittel kapcsolatos álláspontját, szemléletváltozását.³ A „Miért folytatódott?“ kérdésre a tanulmány dekriminalizációval foglalkozó részének végén fogunk kitérni.

Klaniczay Gábor a bécsi udvar szemléletváltozásának okát több eszmetörténeti hatásban mutatta ki. Az okok között említette a Habsburg Birodalmat rossz fényben feltüntető *összeurópai skandalumnak* számító szerb, morva, lengyel és román vámpír-

¹ Az ezekhez az eredményekhez vezető kutatás az Európai Kutatási Tanács részéről, az Európai Közösség hetedik keretprogramjából (2007–2013), az EKT 324214. sz. támogatási megállapodása alapján finanszírozásban részesült.

² A magyarországi történeti irodalomban általánosnak tűnt az a nézet, hogy boszorkányperekkel 1768 után nem találkozunk bírósági aktákban. Ez a nézet azt eredményezte, hogy boszorkányhit bírósági aspektusait legfeljebb csak 1768-ig kutatták történészeink. Csupán néhány, alig ismert kivételes példa jelezte, hogy érdemes későbbi forrásokat is keresni: Abafi 1888, 72–74; Komáromy András 1898; Breznay 1933–1934; Bencze 1965, 9–17. Schram Ferenc volt az első, aki úgy gondolta, hogy a boszorkányhit és a mágikus tevékenységek bírósági nyomait 1848-ig kiterjesztve érdemes tovább vizsgálni. De még ő is azon a véleményen volt, hogy valódi boszorkánypert 1768 után nem találunk: Schram 1967; 1970; 1982. Az utóbbi harminc év forrásfeltáró munkáinak köszönhetően mind a boszorkányperek, mind a boszorkányhit és a mágikus tevékenységek kései bírósági nyomaira jócskán akadt példa. Ma százötvenkét tétel 18. század végi, 19. századi eleji pert ismerünk az alábbi forrásközlések alapján: Szabó T. 1975–1987; 1985; Kanyar 1989; Sugár 1987; Szilágyi 1987; Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989; Bessenyei 1997; 2000; Kiss–Pál–Antal 2003; Tóth G. 2005; Balogh 2004; Iványosi Szabó 1998; Zubánics 1996; Zsupos 1994; Majtán 1979; Kiss 1995; 1980; Apfel 2001. A tanulmány forrásbázisa és a téma viszonylag teljes bibliográfiája: Tóth G. 2000.

³ Klaniczay 1985; 1988; 1990.

históriák nemzetközi fogadtatását. (Ennek fényében mutatta be a konkrét szerb és román vámpírhittel, boszorkányhiedelmekkel kapcsolatos magyarországi és erdélyi orvosi irodalmat, a vámpírhittel kapcsolatos európai viták magyarországi és erdélyi recepcióját.) Klaniczay Gábor összefüggéseket keresett és talált az észak-itáliai illuministáknak a boszorkányszombat valóságosságáról szóló vitái és a bécsi udvar szemléletváltozása között is. Kiemelte Lodovico Antonio Muratori gondolatainak újdonságát, aki az „emberi fantázia erejének” okkult, misztikus, spiritisza magyarázatai helyett a kérdéskört racionális-pszichológiai alapra helyezte. Vázolta továbbá azoknak a történetírói, vallásbölcseleti munkáknak a nyilvánosságra gyakorolt hatását, amelyek a „mágikus kultuszok” leleplezésére és racionális leírásaira vállalkoztak. Az udvarra gyakorolt legnagyobb hatást Gerard van Swietennek tulajdonította, aki a morva vámpírhit és a horvátországi boszorkányok ügyében írt memorandumával Mária Teréziát a boszorkányüldözések mérséklésére bírta. Jelen keretek között ehhez az eszmetörténeti háttérhez a jogtörténet oldaláról fűznénk kommentárokat, alapvetően egyetértve a Klaniczay Gábor által felvetett gondolatokkal, vagyis hogy az udvart – ha nem is az emberiség, de az alattvalók iránti, józan gazdasági megfontolásból adódó – kegyesség vezérelte, továbbá, hogy az üldözést korlátozó hatások „felülről”, illetve „Nyugatról” érkeztek Magyarországra és Erdélybe.⁴

A Magyar Királyság területén a boszorkányság és varázslás vádjainak dekriminalizációját, a vádak bíróságról való kiszorulását többféle módon vizsgálhatjuk annak megfelelően, hogy milyen módszert választunk a folyamat végigkövetésére. Egyrészt dönthetünk az *eseménytörténeti* áttekintés mellett a hatalmi mechanizmusok feltérképezése, másrészt a *statisztikai* elemzések mellett a bírósági intézkedések jellegének megragadása végett. Harmadrészt választhatjuk a *tartalomlemező* módszert, amellyel a perbe fogott „bűnözői” tevékenységeket, közösségi szerepeket, nemkívánatos magatartásokat vizsgálhatjuk az ítéletszövegek alapján.

Az alábbiakban e három módszer alapján fogom bemutatni a boszorkányüldözés végét jelentő időszakot, elkülönítve a boszorkányüldözés aktív szakaszához tartozó 1740–1755 közötti éveket; az üldözést szankcionáló, szabályozó 1756–1768 közötti éveket; az 1769–1780-ig tartó, Mária Terézia uralkodását lezáró évtizedet; továbbá II. József büntetőjogot megreformáló, de kétes eredményességű évtizedét 1780–1790 között; illetve az 1790-tól 1848-ig tartó, a feudális jogot még érvényesítő időszakot. Ez utóbbi szakasz a II. József ideáival való szakítás és a büntetőjog visszarendeződése miatt is érdekes lesz számunkra. Alapvetően két nagyobb közigazgatási egységen belül fogjuk vizsgálni a boszorkányüldözéssel kapcsolatos szemléletváltozást, különválasztva a Királyi Magyarország és az Erdélyi Nagyfejedelemség joggyakorlatát.⁵

⁴ Ehhez kapcsolódóan említhetjük még Kőpeczi Béla és Magyar László András átfogó tanulmányait. Kőpeczi 1981; Magyar 1999; 2002a; 2002b.

⁵ A horvátországi adatokkal jelen keretek között nem foglalkozunk, mivel adataink nem teljes körűek, és alapvetően pontatlanok. Horvát boszorkányperekkel kapcsolatban csak a később is hivatkozott forráskiadványokra utalunk most: Tkalčić 1892, 31–76; Bayer 1982, 619–680, 713–739.

2. A büntetőbíráskodás jogi környezete és szinterei

Mivel sem Magyarországon, sem Erdélyben nem volt egységes rendszere a büntetőjognak – ezen belül a mágikus tevékenységek megítélésének –, az a szokásjog alapján szerveződött. A szokásjog természetesen igazodott normákhoz, normatív szövegekhez. Ilyen normatív szöveg volt Magyarországon a Benedikt Carpzov nevéhez fűződő, de Kollonich Lipót (Leopold Karl von Kollonitsch) esztergomi érsek által bevezetett *Praxis criminalis*,⁶ Erdélyben pedig a Werbőczy István nevével fémjelzett *Tripartitum*.⁷

Magyarországon a bíróságok szemléletét meghatározó *Praxis criminalis* használatára 1765-ig találunk utalásokat a boszorkány- és varázslóperekben. Vagyis körülbelül addig, amíg a *Constitutio criminalis Theresiana* 1768-ban el nem készült, és 1770-ben hatályba nem lépett. A *Praxis criminalis* elvei azonban még később is a hazai joggyakorlat sarokkövei maradtak. A 18. század közepén ugyanis egyik magyarországi jogi író sem jutott tovább munkáiban a büntetőjog anyagának tárgyalásakor a régebbi és az újabb szokásjog rendszerének meghaladásán. Miként az első jelentős büntetőjogi összefoglalót közreadó Huszty István a *Jurisprudentia practica seu commentarius novus in jus Hungaricum* III. kötetében 1745–1795 között több kiadásban), de a korszak legterjedelmesebb és legrészletesebb tankönyvét 1751-ben kiadó Bodó Mátyás sem végezte el a szokásjog korszerűsítését *Jurisprudentia criminalis secundum praxim et constitutiones Hungaricas* című művében. Megelégedtek a *Praxis criminalis* elveinek praktikus rendszerbe foglalásával. Ennek következtében még a 19. század jogi szerzői is jobbra Huszty és Bodó műveire – így közvetetten a *Praxis criminalis*ra – támaszkodva tárgyalták a büntettek, a mágia formáira és a jóslásra vonatkozó ismérveket szinte 1848-ig. A *Tripartitum* büntetőjogi és perjogi használatára 1848-ig találunk példákat.

A büntetőjog és a hozzá kapcsolódó eljárásjog keretét – mind Erdélyben, mind Magyarországon – a még 18. században is hatályban lévő középkori királyi dekrétumok (Szent István, Szent László és Kálmán király törvényei);⁸ Erdélyben pedig az erdélyi

⁶ A *Corpus juris Hungarici* csatolt mellékleteként jelent meg Werbőczy István *Tripartituma*, Kithonich János *Directio methodicája* és a III. Ferdinánd által Alsó-Ausztria számára 1656-ban kiadott *Neue Peinliche Landgerichtsordnung*, a Kollonich Lipót esztergomi érsek által *Forma processus judicii criminalis seu praxis criminalis* címmel készített műnek az 1687-ben latinra fordított változatát az érsekről *Praxis criminalis Kolloniczianának*, illetve a dicatio okán I. József magyar királyról *Constitutio criminalis Josephinának* is neveztek, valamint tekintettel arra, hogy a büntető anyagi jogot érintő 1723. évi törvényekkel együtt III. Károly alatt is megjelentették, emlegették *Praxis criminalis Carolinaként* is. A *Praxis criminalis*nak 1740 és 1848 között hat új kiadása jelent meg. Buda, 1746, 1749; Kalocsa, 1748; Kolozsvár, 1748, 1763; Nagyszombat, 1751. Konkrétan a LX. cikkelyre hivatkoztak a boszorkányperekben.

⁷ *Tripartitum opus juris consuetudinarii incliti regni Hungariae per magistrum Stephanum de Werbewcz*. 1740 és 1848 között tizenhat kiadása jelent meg nagyszombati, kolozsvári, kalocsai, egri, pozsonyi, kassai, budai és pesti nyomdáknak, kiadóknak. Konkrétan az alábbi részre hivatkoztak a boszorkányperekben: *Decretum Sancti Stephani* Pars 1-a, Titulum 15; Pars 3, Titulum 32.

⁸ *Decretum Sancti Stephani* II/32; *Decretum Sancti Ladislai* I/34; *Decr. Colomanni* I/57, 60. Ezekre 1762-ig találunk konkrét utalásokat mind a magyarországi, mind az erdélyi boszorkányperek ítéletszövegeiben, de mint jogtörténeti emléket idézik az 1791–1792-es aranyosszéki boszorkányperben is: Kiss-Pál-Antal 2003, 445–458 (195. sz.); Kiss 2000, 17–25; 2004, 19.

fejedelmek Mária Terézia által is elfogadott rendeletei (*Approbatæ*),⁹ valamint a rendi országgyűlések törvényekké¹⁰ határozták meg. Ezt egészítették ki a helyi közigazgatás statútumai. A szokásjog által alkalmazott büntetőjogi kategóriák azonban egyik törvényi határozatban sem voltak élesen definiálva, kodifikált törvényi alapjuk is homályos volt. A *Praxis criminalis* és a *Tripartitum* nem volt „bevett” jogszabálygyűjtemény. A mágikus tevékenységet is legfeljebb annyiban kategorizálták a rendi országgyűlési törvények és a helyi jogszabályok, hogy azt alapvetően „gyilkosságnak” és nyilvános gonosztettnek értékelték. A nyilvánvaló gonosztévők – beleértve az istenkáromlók, a káromkodók és a boszorkányság, mágia bűnét elkövetőket is – mint az Isten ellen vétkezők büntetése minden esetben halál volt, és ez valamennyi privilegizált (vértörvénnyel rendelkező) törvényhatóságra vonatkozott. A joggyakorlatban általános nézet volt, hogy a bírók széles mérlegelési joggal rendelkeztek, a törvényben meghatározott büntetésen kívül egyéb büntetéseket is alkalmazhattak, és ami a legfontosabb, a törvényekben nem pontosan meghatározott cselekményeket is bűncselekménynek definiálhattak a szokásjogra alapozva. Ez történt a mágikus tevékenységek bírói megítélésével is, amelyeknek legfeljebb az uralkodók által kibocsátott egyedi és eseti rendeletek tudtak határt szabni. Ez a jogi körvonalazatlanság 1787-ig meghatározó eleme volt a büntetőbíráskodásnak.

A büntetőjog nem csak normatív szinten volt egyetlen: változatos volt a törvényhatóságok rendszere is. Magyarországon és Erdélyben a mágikus tevékenységek megítélésére számos bíróság rendelkezett jogosítvánnyal. Ezek a törvényhatóságok vertikálisan és horizontálisan is tagoltak voltak. A jogszolgáltatás a rendi hatóságok kezében volt. A rendi fórumok által meghatározott jogszolgáltatás rendszerét még III. Károly közigazgatási intézkedései (1723) alakították ki. A rendszer II. József reformjáig (1787) változatlan formában állt fenn. A rendi büntetőjog jogbizonytalansága, a bíró széles mérlegelési joga a 18. század végén viszont már nem férhetett meg sem az abszolút uralkodók elképzeléseivel, sem a felvilágosult gondolkodással, ezért merült fel az igény a bírói önkény korlátozására II. Józsefben.¹¹ Egy itáliai jogász, Cesare Beccaria *A bűnökről és a büntetésekről* (*Dei delitti e delle pene*) címmel, 1764-ben megjelent munkájában szerepelt először az, hogy a törvényben meghatározott büntetésen kívül a bíró nem alkalmazhat mást (*nulla poena sine lege*).¹² Emellett megjelent az az alapelv is, hogy a törvényben meghatározott bűncselekményen kívül más cselekményt nem lehet büntetni (*nullum crimen sine lege*). Az Erdélyben lefolytatott utolsó valódi boszorkánypert épp erre hivatkozva szüntették meg 1791-ben.¹³ Tulajdonképpen Beccaria könyvére alapozva alakultak ki a modern büntetőjogi elvek, amelyek először az osztrák (1787), a francia (1791 és 1810), majd a bajor (1813) kodifikáció során nyertek szabályozást. A Magyarországon és Erdélyben is alkalmazott jozefinista rendszer azonban csak négy

⁹ *Approbatæ constitutiones* III/47–22.

¹⁰ *Ferdinandi* I/1563. XXI/42; *Caroli* III/1723. II/57.

¹¹ Hajdu 1974.

¹² Beccaria művét magyarul először 1834-ben adták ki: *A bűnökről és büntetésekről*. Gángó 1993.

¹³ 1791–1792, Aranyosszék: Kiss–Pál–Antal 2003, 445–458 (195. sz.); Kiss 2000 és 2004, 19.

évig, 1790-ig volt érvényben. II. Lipót uralkodásával újra a rendi hatóságok vették birtokukba a jog intézményeit, igaz, már nem tértek vissza teljesen a korábbi „keményebb” büntetőjogi elvekhez.¹⁴

A rendi hatóságok bírósági rendszerének alsó fokán a (1) a *kiváltságos mezővárosok* és az (2) *egyházi hatóságok* fenyítőszékeit találjuk. A középszintet a (3) földesúri *jurisdictio* gyakorlására hivatott *úriszékek*,¹⁵ a (4) nemesi *vármegyék* (Comitatsgericht/Magyarország – Kreisgericht/Erdély), a (5) *kiváltságos kerületek*, illetve a (6) *szabad királyi városok és bányavárosok* bíróságai jelentették.¹⁶ Ezek mindegyikén folyt mágikus tevékenységekkel kapcsolatos büntetőper – gyakorlatilag az összes büntetőper ezen a bíróságokon zajlott. A rendi fórumok jogszolgáltatásai ebben a tekintetben egyenértékűek voltak, de a felügyeleti rendszerükben alapvetően különböztek egymástól. A vármegyéket a nemesek (nobiles) közössége, a városokat a polgárok (cives) közössége, a kerületeket pedig a kollektív és területi privilegiumokkal rendelkező szabad emberek közössége (jászok, kunok, székelyek, hajdúk) felügyelte. Az úriszéket viszont a földesúr egymaga bírta. Természetesen mindegyik fórumon tisztviselői testület képviselte a bírói hatalmat. A mágikus tevékenységek büntető jellegű megítélésére néhány esetben alacsonyabb szintű bíróságokon is vállalkoztak, bár ebben az esetben a „büntetőper” fogalma helyett a „fenyítőper” megnevezés a helyénvaló. Ez utóbbi bíróságok ugyanis nem rendelkeztek a rendi fórumok vérhatalmával, a halálos ítéletek pallosjogával.

Gyakorlatilag minden rendi hatóságot az uralkodó is kontrollált, bár nem azonos módon. Erdélyben a Főkormányshéken (Gubernium), Magyarországon a Helytartótanács (Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum) keresztül minden vármegye, város és kerület kötelezve volt arra, hogy a törvényszékeken tárgyalt perek kivonatait felküldjék a nevezett hatóságoknak. Ezzel az intézkedéssel az államhatalom a törvényhatóságok bíráskodását nemcsak ellenőrizte, de egységesítette is, a bíróságot a törvények megtartására szorította, az önkényeskedéseket – akár a túlságosan kemény ítéleteket, akár a laza megnyilvánulásokat – megszüntette. Az úriszékek működését viszont még ezzel sem kontrollálták, legfeljebb az ott illetékes vármegyéket kötelezték az úriszéki esetek jelentésére.¹⁷ A büntetőperekben a vádat a vádhatóság fogalmazta meg, így az nyilvános *közvád* volt. Ritkábban azonban előfordult, hogy *magánvádak* vagy a helyi egyházak (a református, az evangélikus, a római katolikus és a román unitus egyház) vádjai alapján is büntetőeljárást kezdeményeztek. Ezeket a magánvád alapján elindított ügyeket kezdetben alsóbb fokú bíróságokon folytatták le, és csak akkor tették át az ügyet magasabb fórumra, ha a büntetőper kellően megalapozott volt a közvádas indítványhoz. A vizsgált időszakban (1740–1848) nyolcszázkilencvenegy mágikus tevékenységgel, boszorkánysággal gyanúsított személy *büntetőperét* ismerjük.

¹⁴ Varga–Veres 1989, 111.

¹⁵ Kállay 1985.

¹⁶ Kállay 1996.

¹⁷ Magyar Országos Levéltár, Helytartótanács levéltár, Acta captivorum et malefactorum.

1/a táblázat. A mágikus tevékenységgel gyanúsítottak száma (671 fő) törvényhatóságokként a feltárt bűntetőperek alapján a Magyar Királyság területén (1740–1848)

Magyar Királyság	Város ¹⁸	Vármegye ¹⁹	Kiváltságos ²⁰	Úriszék ²¹
1740–1755	90 fő (71 nő)	146 fő (134 nő)	30 fő (30 nő)	120 fő (99 nő)
1756–1768	29 (22 nő)	69 fő (57 nő)	12 fő (8 nő)	72 fő (70 nő)
1769–1780	2 fő (1 nő)	15 fő (11 nő)	–	5 fő (3 nő)
1781–1790	16 fő (12 nő)	37 fő (12 nő)	4 fő (2 nő)	4 fő (3 nő)
1791–1848	–	10 fő (7 nő)	2 fő (2 nő)	8 fő (8 nő)

A bűntetőperes eljárások mellett *polgári peres* környezetben is gyakran folyomdtek a boszorkányság vádjához, általában a közösségi együttélés normaszegései, családon belüli konfliktusok rendezetlenségei miatt. Ilyen polgári peres eljárások voltak egyrészt a református és evangélikus válóperek, a katolikusok esetében a házasság „objektív” akadályai miatt kimondott bontó perek, amelyek az egyházi bíróságok fórumain idézhették meg a boszorkányságvádakat; másrészt a rágalmazási, becsületsértési perek, amelyek a városi, mezővárosi, vármegyei ítélszékek elé kerültek. Vizsgált időszakunkban száztizennégy személy polgári peres ügyét ismerjük boszorkányságváddal. Ebből öt válópert az 1745 és az 1765 közötti, valamint nyolcvanhét rágalmazási, becsületsértési pert az 1740–1818 közötti időből. Az alábbiakban – a dekriminalizációs folyamatok végigkövetése miatt – kizárólag a bűntetőperes eljárásokkal foglalkozunk.

A boszorkányság, varázslás – közös nevezővel a „mágikus tevékenységek” – bíróságra citálásának megszüntetésére (*dekriminalizáció*), az üldözést serkentő mechanizmusok, rontáselbeszélések, boszorkányszombat-látomások közösségi kommunikációjának szabályozására (*babonaellenes küzdelem*), valamint a mágikus praktikák és gyógyítások kuruzslásként való elítélésére az állami adminisztráció részéről (*medikalizáció*) párhuzamosan történtek intézkedések. Az alábbiakban ezeket és a társadalmi fogadtatásukat (kezdeti elutasítás, kompromisszumos megoldások alkalmazása, konszenzuskérések, intézkedést támogató attitűdök) fogjuk végigkísérni.

¹⁸ Breznóbánya (Brezno/Briesen), Debrecen, Győr, Kassa (Košice), Komárom (Komárno), Korpona (Krupina), Kőszeg (Günß), Nagybánya (Baia Mare), Nagykároly (Carei), Nagyszombat (Trnava), Pozsony (Bratislava/Preßburg), Rimaszombat kiváltságos mezőváros (Rimovska Sobotka), Ruszt (Rust), Szatmár (Satu Mare), Szeged, Székesfehérvár, Trencsén (Trenčín), Újvidék (Novi Sad), Zombor (Sombor) szabad királyi városok törvényszékein.

¹⁹ Abaúj, Bereg, Bihar, Csongrád, Esztergom, Fejér, Gömör-Kishont, Heves, Komárom, Nógrád, Somogy, Szabolcs, Tolna, Torna, Trencsén, Turóc, Ugocsa, Zala, Zemplén vármegyék törvényszékein (Comitatsgericht) folytattak le időszakunkban mágikus tevékenység ügyében bűntetőpereket.

²⁰ Hajdú kerület, a Jász-Nagykun kerület törvényszékén, valamint Kiskunhalas, Sarkad, Sámson, Kisújszállás, Kecskemét, Kunmadaras, Telegd, Kiskunfélegyháza, Kiskunlacháza, Túrkeve mezővárosok fenyítőszékein.

²¹ Pallosjogú úriszékek zömmel Magyarországon működtek. Erdélyben ez az intézmény nem volt jellemző. Az Althann, Batthyány, Esterházy, Festetics, Harruckern, Károlyi, Königsegg, Rákóczi-Aspremont és Trauthson, Szapári, Széchényi, Zichy főúri családok, valamint a pannonhalmi apátság, a pécsi püspökség, a pécsváradi káptalan, az egri püspökség és káptalan, a váci püspökség, a veszprémi püspökség, a zalavári káptalan úriszékein folytak boszorkányperes időszakunkban.

1/b táblázat. A mágikus tevékenységgel gyanúsítottak száma (220 fő) törvényhatóságokként a feltárt bűntetőperek alapján az Erdélyi Nagyfejedelemségben (1740–1848)

Erdélyi Nagyfejedelemség	Város ²²	Vármegye ²³	Kiváltságos ²⁴	Egyházi ²⁵
1740–1755	21 fő (19 nő)	108 fő (72 nő)	35 fő (33 nő)	3 fő (3 nő)
1756–1768	4 fő (3 nő)	28 fő (27 nő)	2 fő (2 nő)	–
1769–1780	5 fő (5 nő)	2 fő (2 nő)	1 fő (1 nő)	/
1781–1790	2 fő (2 nő)	1 fő (1 nő)	1 fő (1 nő)	/
1791–1848	2 fő (2 nő)	–	–	5 fő (1 nő)

zamosan történtek intézkedések. Az alábbiakban ezeket és a társadalmi fogadtatásukat (kezdeti elutasítás, kompromisszumos megoldások alkalmazása, konszenzuskérések, intézkedést támogató attitűdök) fogjuk végigkísérni.

3. A dekriminalizáció eseménytörténete

Mária Terézia az 1750-es években látott hozzá – Gerard van Swieten (1700–1772) javaslatára – a boszorkányüldözés felülről történő, királyi rendeletekkel való felszámolásához. Először a horvátországi boszorkányüldözés mérséklésére tett lépéseket 1751–1752-ben,²⁶ majd a morvaországi vámpírpanik megnyilvánulásait fékezte meg 1755-ben.²⁷ Magyarországon 1756. január 26-án kelt az a Helytartótanács-hoz intézett leirat, amelyben a királynő az összes vármegyének és törvénykezési joggal bíró városnak elrendelte, hogy ezután a varázslás- és boszorkánypereket az eddigi törvények és szokás szerint megindíthatják és lefolytathatják ugyan – sőt, ítéletet is hozhatnak –, de ha az ítélet halálra vagy tortúra alkalmazására szólna, azt végre nem hajthatják mindaddig, amíg az összes iratot további intézkedés végett a Helytartótanács-hoz fel nem terjesztik.²⁸

²² Brassó (Braşov/Kronstadt), Dés (Dej), Kolozsvár (Cluj/Klausenburg), Marosvásárhely (Târgu Mureş) városok törvényszékein.

²³ Alsó- és Felső-Fehér, Belső-Szolnok, Hunyad, Kis- és Nagy-Küküllő, Kraszna és Közép-Szolnok, Torda vármegyék törvényszékein (Kreisgericht).

²⁴ Aranyosszék, Marossszék, Udvarhelyszék székely kiváltságos területek és a Héttőrés szász szék törvényszékén.

²⁵ A katolikus egyház, az evangélikus egyház, a román unitus (görög katolikus) egyházak helyi fenyítőszékein.

²⁶ 1752. november 8., Bécs: Tkalčić 1892, 100 (XXXIII. sz.); Bayer 1982, 713 (68. sz.); Klaniczay 1988, 227; 1990, 300.

²⁷ Klaniczay 1988, 227–228; 1990, 300.

²⁸ 1756. január 26., Bécs: Komáromy Andor 1910, 600–801 (CDXXIX. sz.); Klaniczay 1988, 227; 1990, 300.

A magyar Helytartótanács²⁹ – miként a horvát Sabor³⁰ is – a vármegyéknek és a városoknak szóló egyedi leiratokat 1756. március 26-án küldte tovább. Ettől az időponttól kezdve, ha nem is szűnt meg azonnal a boszorkányüldözés, s ha akadtak is még szörványosan halálos ítéletek, alapvetően megváltozott e téren a helyzet. Erdélyben a rendeletet – az eltérő büntetőjogi és részben közigazgatási rendszer miatt – nem hirdették ki. A büntetőperek ítélezési gyakorlatára a királynői rendelet 1756. januárja és decembere között még semmiféle hatást nem gyakorolt. 1756. májusáig bizonyíthatóan tíz személyt végeztek ki, s további tizennégy személy tortúráztatása volt folyamatban különböző bíróságokon. 1756. december elejéig nem hoztak felmentő ítéletet, ráadásul a januárban már folyamatban lévő ügyek mellett további húsz fő ellen kezdtek új eljárást. 1756-ban a királynői rendelet egyetlen felmentett személye Dombi Mihály özvegye, Béneyi Katalin volt, akit Zemplén vármegye bírósága tizenhét hónapos tömlöcöltetés után volt kénytelen szabadon bocsátani. Ez idő alatt a törvényhatóságok részéről tiltakozó levelek is elindultak Bécsbe, mivel egy-egy vármegye az ítélezési jogának csorbítását látta a rendeletben.³¹ A királynő a Helytartótanács 1756. október 19-én kelt leveléből értesült a törvényhatóságok aggodalmairól.³²

A tíz hónapig cirkáló királynői, helytartótanácsi fel- és leiratok hatása így csak 1757. elejétől volt érzékelhető. A korábbi évek szomorú és könyörtelen statisztikája az 1757–1758-as évekre lett derűsebb. 1757-ben tizenhárom, 1758 és 1768 között további huszonhat személy szabadult kegyelemmel. De nem csupán a korábbi ügyek végződtek felmentő ítéletekkel, az újonnan kezdett perek száma is megcsappant. Tortúrát, bizonyításhoz szükséges vízpróbát ugyan még kiróttak egy-egy áldozatra, sőt, máglyahalált is kilátásba helyeztek, a végrehajtást azonban – úgy tűnik, minden esetben – elhalasztották. Az ügyek nagy része azzal végződött, hogy a Helytartótanács-hoz való felterjesztés után enyhébb testi büntetéssel (6, 12, 24, 30 korbácsütéssel), kiüzetéssel, kezesség vagy reverzálislevél-adással, katolikus hitre téréssel vagy a vádak egyszerű eljézésével elrendelték a gyanúsítottak szabadon bocsátását.

A Helytartótanács szakértői 1757–1758-ban a folyamatban lévő ügyek alapján sok vádlottal egyénekenként foglalkoztak. Ezt a munkát a királynő újabb, törvényhatóságoknak szóló leiratokkal segítette (1758. június 9., július 12.).³³ Ezekben úgy intézkedett, hogy amennyiben mágikus tevékenység vádjai merülnének fel, akkor tortúrára senkit se bocsássonak, a gyanúsított Bécsbe szállítása mellett az ügy iratait is terjesszék fel, hogy ott „korrigálják” a helyi hatóságok és a köznép balvélekedéseit. Az eljárással kap-

²⁹ 1756. március 26., Pozsony: Komáromy Andor 1910, 602–603 (CDXXXI. sz.); Schneider 1934; Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, 222–253.

³⁰ 1756. március 26., Zágráb: Tkalčić 1892, 101 (XXXIV. sz.).

³¹ 1756. május 7., Beregszász: Komáromy Andor 1910, 603 (CDXXXII. sz.). 1756. július 6., Ungvár: Komáromy Andor 1910, 603 (CDXXXIII. sz.). 1756. augusztus 5., Váradolaszi: Komáromy Andor 1910, 604–605 (CDXXXIV. sz.).

³² 1756. október 19., Pozsony: Komáromy Andor 1910, 605 (CDXXXV. sz.).

³³ 1758. június 9. és július 12., Bécs: Komáromy Andor 1910, 638–639 (CDXXXIX. sz.). 1758. szeptember 7., Pozsony: Komáromy Andor 1910, 641–642 (CDXLI. sz.). 1758. szeptember 7., Zágráb: Tkalčić 1892, 101–102 (XXXV. sz.); Klaniczay 1988, 228; 1990, 300.

csolatban most már nemcsak a vármegyék tisztviselő nemesei, de az „egész ország bírái” is tiltakoztak a rendelet – véleményük szerint – sértő, lealacsonyító kitételei miatt.³⁴

Erdélyben – Magyarországtól eltérően – csak az 1768-as királynői rendelet kívánt pontot tenni a boszorkányüldözés végére. 1766. november 5-én megszületett ugyanis a *Lex caesaro-regia ad extirpandam superstitionem ac rationalem judicationem criminalem Magiae, Sortilegii* címet viselő rendelet,³⁵ amelyet 1768. elején a törvényt kodifikáló *Constitutio criminalis Theresianában* tettek közzé. Erdélyben az ügy előzményeként említhetjük, hogy már egy 1766. augusztus 7-én kelt főkormányzséki parancsolat is foglalkozott a mágia (bűbájosság, boszorkányság) gyakorlásáért indított bűnperekkel, amelynek a bécsi udvarban kelt leirata augusztus 26-án érkezett Nagyszebenbe.³⁶ Ebben az ítélet végrehajtása és bármiféle kínzás alkalmazása esetén iratfelterjesztést írtak elő, de csak véleményezésre. Röviddel ezután egy újabb, 1766. november 6-án kelt parancsolatban a Főkormányzsék mellékletként leküldte a törvényhatóságoknak a német örökös tartományokban már érvényesítés alatt lévő (mint látjuk, ez november 5-én elkészült), a mágikus bűncselekmények megítélésében hatályos eljárások latin nyelvű fordítását. A Főkormányzsék hangsúlyozta, hogy a törvényhatóságok gyakorlatát az említett ügyekben a fejedelemség törvényeihez és határozataihoz kell igazítani. Ez a helyi törvényekhez való „igazítás” 1766. november 13-án el is kezdődött, mivel a Főkormányzsék Marosvásárhelyt ülésező testülete az üggyel külön is foglalkozott.³⁷ Erdély vonatkozásában az üldözést korlátozó utolsó rendelet 1768. március 28-án kelt, egy időben a magyarországi rendelettel. Ebben a Főkormányzsék – miként Magyarországon a Helytartótanács – elrendelte, hogy a törvényhatóságok minden esetben felülvizsgálatra (tehát nem véleményezésre) terjesszék fel valamennyi boszorkányság vádjával folyó peres ügyüket. 1768. elején megjelent, majd 1770. januárjában hatályba lépett a törvényeket kodifikáló *Constitutio criminalis Theresiana*.³⁸

4. Az ítéletek változatos formái és változó jellege

A „jó szándék” és az emberiség elvei ellenére a gyakorlatban inkább a szokásjogon alapuló rutinok érvényesültek. Vizsgált időszakunkban – az üldözést korlátozó rendeletek ellenére – a mágikus tevékenységekre (is) kiszabott büntetések széles választékával

³⁴ 1758. augusztus 12., Rohonc: Komáromy Andor 1910, 639–641 (CDXL. sz.) Idézi: Klaniczay 1988, 228; 1990, 301; 1758. június 15., Rudnó / 1758. augusztus 21., Pozsony / 1759. december 10. [21.?, Pozsony: Tóth G. 2005, 352–355 (58–59. sz.).

³⁵ 1766. november 5., Bécs: Linzbauer 1852–1856, 776–785. Idézi: Klaniczay 1988, 228–229; 1990, 300–301.

³⁶ 1766. augusztus 7., Nagyszeben: Schäser 1848, 21; Komáromy Andor 1910, 708 (CDLVII. sz.). 1766. augusztus 26., Nagyszeben: Kiss 2004, 17.

³⁷ 1766. november 6., 13., Marosvásárhely: Direcția Județeană a Arhivelor Naționale Mureș, Marosvásárhely város jkv.

³⁸ 1768. május 17., Bécs / 1768. május 26., Pozsony: Komáromy Andor 1910, 716 (CDLX. sz.); Kiss 2004, 17–18.

találkozunk a törvényhatóságokon. Ehhez a mágikus cselekmények büntetőjogi körvonalatlansága is hozzájárult. Magyarországon 1768 előtt – elsősorban a *Praxis criminalis* (LX. cikkely) szerint – három kategóriája lehetett a mágikus tevékenységeknek:³⁹

1. Ha a gonosztevő az ördögnek adta magát, testileg vele egyesült, vele szándékosan szövetséget kötött, akkor *tűzhalált* érdemelt. A boszorkányság vádja, a rontóképeség, a társaságban elkövetett termény-, állat- és emberkár okozása, az ördögsvévetség elismerése fedte le ezt a jogi kategóriát.

2. Ha „csak” a varázslótevékenység volt bizonyítható – a jóslást, babonás gyógyítást, varázslást értve ezen –, akkor az ítélet *lefejezés* lehetett. A tett súlyát „nyomós körülmények” enyhíthették, amennyiben a bűnbánat őszinte volt, vagy az okozott kár nem volt jelentős.

3. Ha a jövendőmondók, bűbájosok mint „téves képzelgők” tevékenységének csekély volt a társadalmi súlya, akkor a bíróság megelégedhetett a kemény vagy *erős testi fenyítéssel*, a tartományból való *száműzéssel*.

1768 után a mágikus tevékenységek kategóriái mind Magyarországon, mind pedig Erdélyben Mária Terézia 1753–1768 között kidolgozott rendeleteinek megfelelően változtak, Erdélyben konkretizálódtak. Az új törvényi kategóriák a mágiával kapcsolatos ügyeket négy csoportra osztották:⁴⁰

1. Megkülönböztették a „téves” képzelgésből vagy csalásból fakadó boszorkánykonfliktusokat. A kategóriában használt „téves” minősítő jelző a korábbi perek helytelenségére utalt, és a boszorkányvadás láncreakciószerű elszaporodását kívánta megakadályozni. Ebben az esetben a vádaskodásból vagy a csalásból fakadó anyagi károk *kártérítését* írták elő.

2. Új kategória volt a „melankóliából”, az „értelem összezavarodásából” és az „eszéltől” – összefoglalóan a „betegségből” – levezethető ügyek meghatározása. Ez a kategória korábban is létezett a joggyakorlatban mint a beszámíthatóság kritériuma, de abban az összefüggésben, hogy a boszorkányság nem más, mint elmeháborodás, mégis új elemnek minősült. A megoldás a *kórházi kezelés* volt.

3. Egy másik kategória viszont továbbra is kriminalitásnak definiálta, ha a bűnelkövető szándékosan, tudatosan törekedett az ördöggel történő szövetségkötésre, még ha a maga részéről azt nem is vette komolyan, vagy gonoszidéző szándéka nem járt is sikerrel. Ezt a kategóriát az istenkáromlás bűnének tartva súlyosan büntették, *testi fenyítést* vagy akár a *máglyahalált* is kilátásba helyezve.

4. Ugyanúgy, a rendelet a maga részéről elismerte: a mágikus tevékenységnek, a varázslásnak lehetnek „csalhatatlan bizonyítékai”, hogy azt elkövették. Amennyiben ez bekövetkezne, a bírósági jogát az uralkodó magához vonta, ebben rajta kívül a továbbiakban bíróság nem járhatott el. Vagyis „lehetséges, de nem biztos” alapon a boszorkány- és varázslópereket akár továbbra is lefolytathatták.

Még 1784 után is maradt néhány mágikus tevékenység a kriminalitás kategóriájában. II. József idején minden magyarországi törvényhatóságot arra kötelezték, hogy írják össze

³⁹ *Praxis criminalis*, LX. cikkely. Idézi: Sugár 1987.

⁴⁰ Linzbauer 1852–1856, 778–779. Idézi: Klaniczay 1988, 228–229; 1990, 301.

a területükön praktizáló, ám a közgyógyítás intézményhálójába „nem illő” személyeket. 1784-ben rendeletben mondták ki az emberi egészséget veszélyeztető szélhámósok, vándor patikusok, vénasszonyok, vándor mágusok, ál orvosok üldözését és megbüntetését. Többségüket kisebb összegű pénzbüntetéssel és a praxisuktól való eltiltással sújtották.⁴¹

De térjünk át a joggyakorlat oldalára, s kövessük végig, hogyan bántak a mágikus tevékenységgel perbe fogott személyekkel 1768 előtt, és miként változott meg a bánásmód 1768 után a törvényhatóságokon!

A büntetőeljárás legfontosabb szakasza a bizonyítás volt, amelyet gyakran a kínzó vallatással, a *tortúrával* hajtottak végre. A mágikus tevékenységek esetén alkalmazott kínzó vallatást mind Erdély, mind Magyarország területén rutinjelleggel alkalmazták az 1740–1768 közötti években. Erdélyben 1740–1755 között évente átlagban hét személyt vontak kínpadra, 1756–1768 között viszont már csak egy főt. Magyarországon ez a szám 1740–1755 között évente kilenc-tíz fő volt, 1756–1768 között három-négy fő, de még 1773-ban Zala vármegye törvényhatóságán Kovács Andrásné Kiss Jutka ellen,⁴² és 1781-ben az egri káptalan úriszékén Dül Mihályné Ágos Anna ellen is alkalmazták a tortúrát a mágikus tevékenységek bizonyítására.⁴³ Erdélyben utoljára 1766-ban Udvarhelyszék törvényhatósága alkalmazta a tortúrát a zetelaki Kádár Mihályné Geréb Zsuzsannával szemben boszorkányság gyanúja miatt, akinek ügyét a Főkormányshézen bírálták felül.⁴⁴ A tortúra nem volt a boszorkányperek kizárólagos sajátossága, hiszen igénybe vették más büntetőperekben is (kincs eltitkolása, pénzhamisítás, lopás, rablás, útonállás, gyilkosság, magzatgyilkosság). A kínvallatás minőségileg nem volt egységes, Magyarországon és Erdélyben eltérő jogi környezetben használták. Magyarországon a tortúrát a *Praxis criminalis*, Erdélyben a *Tripartitum*, illetve az erdélyi fejedelmek által alkotott korábbi dekrétumok (*Approbatae*, 3–47) szabályozták. A *Praxis criminalis* hat fokozatot ismert a kínvallatás lefolytatásánál, ha nem volt kizáró (kiskorúság, terhesség) vagy mérséklő ok (idős kor, testi gyengeség). A gyakorlat ettől némileg eltért. Azokban a perekben, ahol ismerjük a kirótt fokozatokat, három–hét grádust, illetve extra grádusokkal meghatározott tortúráztató közbülső ítéleteket mondtak ki. Gyakori volt a három fokozat (a *Praxis criminalis* négy fokozata helyett eggyel kevesebb), azonban gyakori volt a hét fokozat is (a *Praxis criminalis* hat fokozata helyett eggyel több), sőt a súlyosbító, nyolc vagy még annál is magasabb fokozat előírása. Ezeket a legkegyetlenebb közbülső ítéleteket a Károlyi család csongrádi és hódmezővásárhelyi úriszékén, illetve Szabolcs vármegye törvényhatóságán hozták meg, de csak 1758-ig. 1758 után kizárólag enyhe fokozatú tortúrával találkozunk a boszorkányperekben.

A kínzó vallatás és a bizonyító eljárás „különös” formájának tarthatjuk a *vízpróba* istenítéleti eljárását, amely viszont kizárólag a boszorkányperekhez volt köthető. A vízpróbát leginkább az Erdélyi Nagyfejedelemség joggyakorlatában találjuk meg, de néhány magyarországi példa is akad.

⁴¹ 1784. május, Bécs–Pozsony, 8918. számú circulatio. Idézi: Daday 2005, 447–450.

⁴² 1773, Zala: Tóth G. 2005, 547–550 (113. sz.).

⁴³ 1781, Heves: Sugár 1987, 213–217 (92. sz.).

⁴⁴ 1766, Zetelaka: Kiss–Pál–Antal 2003, 728–748 (85. sz.).

2/a táblázat. A törvényhatóságok hierarchiája a bírósági ítéletek súlyozott átlaga szerint⁴⁵ (Magyarország) [1. Az ítéletek súlyozott átlaga szerinti sorrend; táblázatunk csak az első 24 törvényhatóságot tartalmazza, összesen 533 személyről; 2. A vádlottak száma; 3. Ebből nő; 4. Az „idegenek” száma; 5. A halálítéletek száma; 6. Az utolsó végrehajtott halálítélet éve; 7. Tortúraitélet, aláhúzva az utolsó esetek; 8. Az utolsó feltételes halálítélet éve; 9. Az 1768 utáni perek, aláhúzva az utolsó tényleges boszorkányper]

1.	Törvényhatóságok	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
1.	Gróf Károlyi család csongrádi úriszéke	30	28	7	6	1755	16	1759	1783, 1794, 1825, 1836
2.	Báró Harruckern család gyulai úriszéke	36	36	5	7	1756	14	1757	-
3.	Szabolcs vármegye	46	46	14	4	1755	13	1755	1772, 1787
4.	Herceg Esterházy család nyugat-dunántúli úriszékei	42	35	13	4	1755	22	1755	1835
5.	Gróf Batthyány család körmendi úriszéke	19	15	6	6	1751	10	1756	1769
6.	Nagybánya szabad királyi város	26	24	11	1	<u>1762</u>	4	1762	-
7.	Gróf Kőnigsegg család borosjenői úriszéke	22	22	6	4	1756	12	1756	1770
8.	Abaúj vármegye	8	8	4	3	1750	6	1757	-
9.	Somogy vármegye	14	12	2	-	1740	6	1762	1769, 1778, 1794
10.	Zala vármegye	46	40	8	-	1740	2	<u>1773</u>	1773, 1775
11.	Csongrád vármegye	17	12	4	1	1755	3	1759	1784, 1788, 1809
12.	Heves és Külső-Szolnok vármegye	13	10	3	1	1754	5	1754	1768
13.	Bihar vármegye	15	13	6	1	1752	2	1756	-
14.	Gömör-Kishont vármegye	8	7	2	-	1740	3	1750	1823
15.	Debrecen szabad királyi város	61	47	37	1	1742	2	1745	1784
16.	Tolna vármegye	31	23	11	3	1741	5	1742	<u>1782</u> , 1784, 1818, 1848

⁴⁵ Az ítéletalkotás folyamatának típusait a lehetséges összes szövegváltozat alapján határoztuk meg. A súlyozással a törvényhatóságokat a büntetések mennyiségi és minőségi paraméterei szerint raktuk sorba.

1.	Törvényhatóságok	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
17.	Pécsi püspökség és pécsváradi káptalan úriszéke	10	2	6	-	1740	1	1752	1780
18.	Zemplén vármegye	12	6	3	-	1740	1	1755	1787
19.	Trencsén vármegye	8	6	-	2	1747	5	1747	-
20.	Hajdú kerület kiváltságos mezővárosai	8	8	4	1	1746	1	1746	1768, 1782
21.	Váci püspökség úriszéke	7	7	2	-	1740	2	1744	-
22.	Turóc vármegye	9	8	-	-	1740	1	1741	-
23.	Zombor szabad királyi város	7	7	7	1	1756	1	1756	-

2/b táblázat. A törvényhatóságok hierarchiája a bírósági ítéletek súlyozott átlaga szerint (Erdély) [1. Az ítéletek súlyozott átlaga szerinti sorrend; táblázatunk csak az első 10 törvényhatóságot tartalmazza, összesen 196 személyről; 2. A vádlottak száma; 3. Ebből nő; 4. Az „idegenek” száma; 5. A halálítéletek száma; 6. Az utolsó végrehajtott halálítélet éve; 7. Tortúraitélet, aláhúzva az utolsó; 8. Az utolsó feltételes halálítélet éve; 9. Az 1768 utáni perek, aláhúzva az utolsó tényleges boszorkányper]

1.	Törvényhatóságok	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
1.	Torda vármegye	31	29	14	5	<u>1765</u>	20	1759	-
2.	Marosszék kiváltságos terület	22	21	1	9	1752	14	1756	1777
3.	Nagy- és Kis-Küküllő vármegye	23	22	5	2	1761	7	1761	-
4.	Belső-Szolnok vármegye	49	14	30	1	1739	43	1760	-
5.	Kraszna vármegye	23	22	7	4	1753	16	1756	1768
6.	Dés szabad királyi város	20	18	3	3	1742	7	1760	1771, 1792, 1831
7.	Marosvásárhely szabad királyi város, a Főkormányzék központi bírósága	9	7	4	4	1752	5	1752	1784, 1785
8.	Szász szék kiváltságos kerülete	7	6	-	5	1746	5	1753	-
9.	Udvarhelyszék kiváltságos terület	4	3	-	1	1748	3	<u>1766</u>	1789
10.	Aranyosszék kiváltságos terület	8	7	7	2	1742	4	1744	<u>1791</u>

A Magyar Királyság területén egyedül Nagybánya városban, illetve a kiváltságos jogokkal bíró jász-kun mezővárosokban, Kecskeméten és Kiskunhalason fordult elő boszorkányfűrésztés, de csupán a református közösségekben és csak az 1740–1746 közötti időszakban. Erdélyben viszont 1740 és 1755 között huszonkilenc személy, 1756–1768 között tizenegy személy ellen vetették be az eljárást, ám Aranyosszéken még 1791–1792-ben is kilátásba helyezték azt.⁴⁶ Erdélyben általában a kiváltságos területeken, azon belül is elsősorban Maroszákon, illetve a református, magyar lakosságú városban, Désen alkalmazták.⁴⁷ Sem az evangélikus többségű szász városokban, sem a vegyes vallású városokban ekkor már nem fordult elő.⁴⁸ Az eljárásnak a szokásjogból és a büntetőeljárásokból való eltűnése a boszorkányság és a varázslás dekriminalizációjával lehet összefüggésben. 1768 után lényegében nem használja egyik törvényhatóság sem. Az eljárás eltűnése talán összekapcsolható azzal is, hogy mivel a vízpróbát a kollektív kiváltságokkal rendelkező törvényhatóságok (székely székek, protestáns városok) alkalmazták inkább, mint a vármegyék, így mikor a központi hatalom a bírósági jogosítványokat szabályozta, a különös eljárások, például a boszorkányfűrésztés volt az első, amit megszüntettek, ezzel is csorbítva a kiváltságos közösségek önrendelkezését.

1768 előtt mind Erdélyben, mind Magyarországon a mágikus tevékenységek leg súlyosabb formáját leginkább halállal büntették. Az utolsó tömeges boszorkányégetés és *monstre per* 1755 júliusában kezdődött, és 1756 februárjában fejeződött be az Arad megyei gróf Königsberg család uradalmán, Borosjenőn. A vádaskodásokat az robbantotta ki, hogy 1755 nyarán a tortúra ötödik fokozatát kiállva Vernekné Pásztori Kata több tucat asszonyt vádolt meg. Tizenhárom személy ellen indult eljárás, és további tizenkilenc személyről gyűjtöttek terhelő információkat az úriszék és a vármegye tisztviselői. A vád boszorkányság, varázslás, ördöngösség és „sodomita eretnekség” volt. Ez utóbbi a boszorkányszombat homoerotikus orgiáját jelentette, ahol a Sátánnal is többször közösködtek az asszonyok. A megvádolt nők mindegyike református volt, miként a vádló közösség is.⁴⁹ Ez a *per* – az ítéletek súlya és méretei miatt – minden bizonnyal hozzájárult az 1756. évi királyi rendelet kibocsátásához.

A Magyarországon boszorkányság miatt utolsóként kivégzett személy Deák Mihály özvegye, Berkeszi Sára volt, akit Nagybánya város ítélte el, fejezett le, és hamvasztott el máglyán nagy nyilvánosság előtt 1762 februárjában.⁵⁰ Erdélyben az üldözés utolsó halálos áldozata a gerendkeresztúri Toma Mária volt, akit Torda vármegye ítélte erőszakos tortúra és vízpróba után máglyahalálra 1765 júniusában.⁵¹ De nem ekkor hozták az utolsó – a mágikus tevékenységekkel eszmeileg összefüggő, az isteni törvények meg-

⁴⁶ 1791–1792, Aranyosszék: Kiss–Pál–Antal 2003, 445–459 (195. sz.).

⁴⁷ 1771, Dé: Szabó T. 1975–1987, IV. 1777; Maroszáék: Szabó T. 1975–1987, I. 1111–1112.

⁴⁸ 1741, 1743, 1746, 1753, Brassó, Nagysink, Nagyszeben: Müller 1854, 44; Komáromy 1910, 500 (CCCXCIII. sz.); Komáromy 1910, 520 (CDVIII. sz.); Gross–Seraphin 1903, 146; Teutsch 1913, 780–803 (8. sz.).

⁴⁹ 1755–1756, Arad: Komáromy Andor 1910, 567–598 (CDXXVI–CDXXVII. sz.).

⁵⁰ 1761–1762, Nagybánya: Schram 1970, II. 429 (345. sz.); Balogh 2004, 323–325 (55. sz.).

⁵¹ 1765, Torda: Szabó T. 1975–1987, I. 530; IV. 688.

sértése miatt kirótt – máglyával végződő ítéleteket. Még II. József uralkodásának elején is fel-fellobbantak a máglyák az istenkáromlásban vétkesek büntetéseként. 1782-ben Veszprém megye törvényszékén a kenesei Csányi Antal nyelve kitépésére, lefejezésre, teste elégetésére ítélték súlyos istenkáromlás miatt.⁵² II. József büntető törvénykönyve 1784 után mérsékelte a terézianus időszak kegyetlen hagyatékát. Az istenkáromlás ettől kezdve lett büntetett helyett polgári vétség; olyan „modortalanság”, amely elmebeli zavarokra utal.⁵³ Az istenkáromlás büntette hasonló sorsra jutott II. József idején, mint a mágia tevékenysége Mária Terézia alatt. A büntetett az elmebajjal lett egyenértékű, kezelése a bűnöző elégetése, majd megregulázása helyett kórházi gyógykezeléssel valósult meg.

Az 1756–1768 között érvénybe lépő rendeletek a *Praxis criminalis*hoz képest nagy változást jelentettek, bár első ránézésre a mágikus tevékenységek kategóriái ezekben éppúgy előfordultak. Alapvető különbség volt, hogy az új rendeletek a megvádoltakkal való körültekintőbb és humánusabb bánásmódra buzdították a bíróságokat. Az újonnan bevezetett negyedik kategória lényegében a büntethetőség kérdéskörét vetette fel, a boszorkányságot orvosi esetnek, *elmebaj*nak minősítette, és kórházi kezelést, elme-gyógyintézeti vizsgálatot javasolt. A rendelet a kegyelemgyakorlás egyik bevált és korábban is alkalmazott módját erősítette meg: elmebeteget nem lehetett büntetőeljárásban elmarasztalni. 1756 áprilisában a Zichy család nagyvázsonyi úriszékén Kiss Éva cselédlányt, aki magát a boszorkányok áldozatának tartotta, és állítása szerint a boszorkányok sugalmazására, illetve kényszerítésére gyűjtogatott, elmeháborodása és beszámíthatatlansága miatt elengedték, az általa boszorkánysággal bevádolt személyeket pedig felmentették.⁵⁴ 1768 után több elmeháborodott személy elleni eljárást ismerünk; számuk ugyan nem több, mint korábban, de az összes eljárást tekintve arányuk magasabb lett a mágikus tevékenységek büntetőperein belül. 1778-ban Somogy megye törvényszékén ítélték a szőlősgyörki Salamon István felett, aki falujából kivonulva a szőlőhegyen töltötte ideje nagy részét, ott egy faszobrot készített, amelyre zsineget és láncot kötött, hogy a gonoszok ne kísértsék őt. A szobor nem lehetett túl sikeres, mert éjszaka tovább gyötörték a kísértetek, és az alkotás a hatóság szerint is inkább a Gonosz megidézésére volt alkalmas, a büntetőeljárást is ezért folytatták le.⁵⁵ 1779-ben az erdélyi Magyarlapádról került Alsó-Fehér vármegye bírósága elé egy Ádám nevű cigányember lányának ügye, akit a lakosság ördöngösnek tartott a szó bűnügyi és orvosi értelmében egyaránt.⁵⁶

A mágikus tevékenységek elmebajjá való minősítését nemcsak a hatóság észlelte: a mágikus piac is gyorsan alkalmazkodott a megváltozott szemlélethez. Az 1740-es évektől több olyan személy is felbukkant Magyarországon, akik az új, „tudományos” gondolatok konjunktúráját lovagolták meg, de tették mindezt a régi hiedelmek fel-

⁵² Hajdu 1985, 329.

⁵³ Hajdu 1985, 330.

⁵⁴ 1755–1756, Veszprém: Schram 1970, II. 545–559 (404. sz.).

⁵⁵ 1778, Somogy: Kanyar 1989, 152–153 (63. sz.).

⁵⁶ 1779, Alsó-Fehér: Szabó T. 1975–1987, I. 1090.

használásával. Ilyen volt Johannes Teuffel „úr”, aki 1759-ben Egerben ajánlotta fel szolgálatait a hatóságnak, hogy „a mágikus betegségek” gyógykezelésének specialista-jaként segít visszaállítani a téves képzelgésben szenvedők egészségét. A Teuffel útlevelére vezetett feljegyzések szerint 1759-ben Dél-Magyarországon, Temesvárott, Péterváradon és Verőcén már sikerrel gyógyított, s onnan jutott fel Egerbe, hogy a vármegyében is működési engedélyt kérjen.⁵⁷ De ebben az időszakban tűntek fel – jóval nagyobb számban, mint korábban – a kinczsások, pénznézők, táltosok, garabonciások, fekete mágusok figurái is a hiszékenység vámszedőiként Baranyában,⁵⁸ Borsodban,⁵⁹ Nógrádban,⁶⁰ Tolnában⁶¹ a Jász-Kun kerületben és a Kalocsai Érdekség palfai úriszékén,⁶² illetve Erdélyben.⁶³ Ráadásul, míg például a táltosok figurái korábban a saját közösségükben tevékenykedtek, az új szemlélethez igazodó „varázsló” figurák már inkább idegenek (morva, bajor, cseh, dalmát, olasz, román, cigány) voltak.

5. Miért szűntek meg, és mégis, miért folytatódtak a boszorkány- és varázslóperek?

De térjünk vissza az eredeti kérdéssel felvetésünkhöz: miért szűntek meg a boszorkány-perek, és mégis, miért folytatódtak azok a bíróságokon? Az első kérdésre adható válasz összefüggésbe hozható az uralkodó pietista felfogásával, az alattvalókról való gondoskodás elvének a büntetőjogban való érvényesítésével; a merkantilista szemlélettel (jobb, ha a bűnös közmunkával hozza helyre az általa okozott kárt, mint hogy a halála elrettentő példa legyen a köznépeknek); továbbá általánosságban a medikalizációs folyamatok felgyorsulásával.

A medikalizáció hatásai a büntetőjogban is érvényesültek. 1758-tól csökkent a súlyosított tortúraítéletek száma. 1768-tól – bár módjuk lett volna rá a bíróságoknak – lényegében nem szabtak ki tortúraítéletet. 1775–1776-ban rendeletben szabályozták, majd teljes megszüntetését kezdeményezték, 1791-ben pedig végképp eltűnt a joggyakorlatból a kínvallatás. 1768-tól csökkent a vizsgálati fogság időtartama, és a börtönök állapota is javult. 1758-tól lényegében redukálódott a mágikus tevékenységekre kiszabott testi fenytések, illetve a halálítélettel felérő testi büntetések száma. Átalakultak a mágikus tevékenységek jogi kategóriái, meghatározásuk jelentéstartalma és a hozzá-

⁵⁷ Sugár 1987, 1–20.

⁵⁸ 1750, Pécs: Schram 1970, I. 28 (4. sz.). 1752, Pécs: Schram 1970, I. 28 (5. sz.); Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, I. 39–45. 1780, Pécs: Baranya Megyei Levéltár.

⁵⁹ 1741, Miskolc: Schram 1970, I. 222 (65. sz.); Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, I. 193–196.

⁶⁰ 1776, Nógrád: Schram 1967, 180 (47. sz.).

⁶¹ 1742, Tolna: Schram 1970, II. 505–511 (360. sz.). 1771, Fejér: Fejér Megyei Levéltár. 1848, Tolna: Szilágyi 1987, 510 (10. sz.).

⁶² 1741, Debrecen: Bessenyei 1997, I. 433 (101. sz.). 1742, Hajdú kerület: Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, I. 290. 1745, Hajdú kerület: Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, I. 29). 1748, Heves: Sugár 1987, 173–180 (77. sz.). 1764, Jász-Kun kerület: Schram 1982, III. 220–223 (511. sz.).

⁶³ 1743, Torda: Kiss–Pál–Antal 2003, 323–324 (129. sz.). 1744, Torda: Kiss–Pál–Antal 2003, 326–327 (134. sz.). 1796, Kraszna: Szabó T. 1975–1987, I. 1202.

3/a táblázat. A büntetőperek vádlottjainak száma (671 fő) a kiszabott ítéletek és a kiszabott ítéletek éves átlaga szerint

Magyarország	Ismeretlen		Felmentő		Feltételes		Halál	
1740–1755	124	8-9 fő/év	173	11-12 fő/év	46	3 fő/év	50	3-4 fő/év
1756–1768	63	5-6 fő/év	95	8 fő/év	9	1 fő/év	11	1 fő/év
1769–1780	9	1 fő/év	12	1 fő/év	–	–	–	–
1781–1790	2	0-1 fő/év	57	6-7 fő/év	–	–	–	–
1791–1848	15	0-1 fő/év	5	0-1 fő/év	–	–	–	–

3/b táblázat. A büntetőperek vádlottjainak száma (220 fő) a kiszabott ítéletek és a kiszabott ítéletek éves átlaga szerint

Erdély	Ismeretlen		Felmentő		Feltételes		Halál	
1740–1755	30	2 fő/év	42	2-3 fő/év	61	4 fő/év	32	2-3 fő/év
1756–1768	13	1 fő/év	9	1 fő/év	7	0-1 fő/év	5	0-1 fő/év
1769–1780	7	0-1 fő/év	–	–	–	–	–	–
1781–1790	2	0-1 fő/év	3	0-1 fő/év	–	–	–	–
1791–1848	7	0-1 fő/év	2	0-1 fő/év	–	–	–	–

juk rendelt büntetési tételek szintűgy. 1768-tól a mágikus tevékenységek – miként az Isten ellen való vétkek 1784-től – a büntett helyett részben *elmebajj*á, részben *téves képzelgés*é, részben a *csalás* kategóriájává szelődültek. Utóbbit a kárvallott anyagi kártérítésével és testi fenytéssel, az ördögösséget és a babonaságot elme-gyógyintézeti kezeléssel, az ördögszövetséggel kapcsolatos istenkáromlást testi fenytéssel, a kuruzslást pedig pénzbüntetéssel büntették/kezelték ezután.

De általánosságban is átalakult a bíróságok ítéletalkotási gyakorlata. A minősített kivégzésnemeket először formailag korlátozták, a halálnemek széles skáláját néhányra (akasztás, pallos) szűkítették. 1795-től végképp eltűnt a hóhér kelléktárából a máglya mint az emberiséggel ellenkező eszköz. Fokozatosan megszűntek a testcsonkító ítéletek és a kivégzettek testének hatósági csonkítása. 1782–1783-tól a Hont megyei „emberevő” cigányok uralkodói kontroll nélküli kivégzése a halálbüntetés korlátozását eredményezte.⁶⁴ A testi büntetések túlsúlyát korlátozva bevezették a közmunkatörvényt, adós- és dologházakat építettek. Mária Terézia idején a *Praxis criminalis* drasztikus elveit a bírói praxisok finomabb metódusai váltották fel. II. József büntető-kódexe, a *Josephiana* 1787-ben a halálbüntetés és a torturális jog maradványát is eltörölte. 1788–1789-ben II. József megvonta az uradalmak és a királyi városok pallosjogát is. Ettől kezdve elvileg minden halálos ítélet elbírálása a király elé került. Az oktrojált kódexet azonban a magyar országgyűlés – az uralkodó halála után hamar – hatálytalanította, aminek köszönhetően a rendi törvényesékek visszarendeződtek.

⁶⁴ Hajdu 1985, 119–128.

Hogy miért folytatódtak mégis a mágikus tevékenységekkel kapcsolatos bírósági ügyek, annak több magyarázata és oka is lehet. Az egyik, hogy bár a központi hatalom intézkedései hatalmi szóval megfékeztek ugyan a boszorkányüldözéseket, de nem hatálytalanították azokat a jogszabályokat, amelyek alapján peres eljárást kezdeményezni lehetett. Így még az említett rendelkezések után is szerepelhettek a büntetőbíróóságok előtt valódi boszorkányperek (1782, Tolna vármegye, Frekkin Éva cigánylány;⁶⁵ 1791, Aranyosszék, Koldus Aniska koldusasszony),⁶⁶ babonaságnak, kuruzslásnak minősített gyógyító eljárások és csalásnak gondolt mágikus tevékenységek törvényszéki ügyei. A központi utasítások nem tiltották meg a magánvádas eljárások lefolytatását sem.

Egy másik ok összefüggésben volt Mária Terézia, illetve II. József cigányokkal – és általában a „koldusokkal”, „kóborlókkal” – kapcsolatos hozzáállásával, a kóborló életvitelű embereknek a társadalomba való hatalmi szóval történő integrálásával. A rendelkezésre álló rabtabellák alapján megállapítható, hogy 1770 előtt az elítéltek általában a saját közösségből kerültek ki, 1770 után viszont megszorodtak az „idegenek”, a „kóborlók” a gyanúsítottak között. A cigányok közül a társadalmi jelenlétükhöz képest jóval többen kerültek amúgy is bíróságra különböző büntetőügyekben, mint a lakosság más népcsoportjaiból. Elég csak a honti „emberevő” romák kirívó esetére utalnunk 1784-ből. De velük kapcsolatban a bíróságok a varázslás nemkívánatos magatartásának tényszerűségét sem kérdőjelezték meg. Az 1768 utáni esetekben a boszorkányság, varázslás, pénznézés, szemfényvesztés bűneinek vádlottjai között arányaiban jóval nagyobb számban tűntek fel cigány vádlottak, mint korábban. Mivel a vádaknak – a rendeletek tiltó jellege és a bírósági segédkezés elmaradása miatt – kisebb tétjük volt 1768 után, a hiedelmek és a perben idézett mágikus tevékenységek társadalmi presztízse is csökkent. Egyes vádak nevetségessé is válhattak. A tevékenységet folytatók között 1768 után egyre több marginális, társadalmon kívüli, kóborló, koldus, együgyű vagy valóban félkegyelmű személyt találunk. A bevádolt személyek a társadalom „normalitást” képviselő populációjából nem, vagy csak alig verbuválódtak, legalábbis a bíróságon. Korábban már említettem, hogy 1768 után a mágikus tevékenységek a büntett helyett részben elmebajj, betegséggé alakultak át a bíróság szemében. A cigányok ebben a tekintetben többszörösen áldozatai voltak a mágikus tevékenységek bírósági átalakulásának: a hatóság szemében ez a népcsoport még ekkor is gyermek, együgyű, társadalmilag éretlen emberközösség volt. Szerintük ők voltak a „csaló”, a „szemfényvesztő”, a „varázsló”, de gyakran a „szélhámos”, a „képzelt”, a szellemileg csökkent képességű karakterek megtestesítői is.

A mágikus tevékenységeknek amúgy is maradt olyan aspektusuk, amely továbbra is büntetőjogi kategória volt. Ezt leginkább a „csalás” fogalmával határozták meg. Az 1768 után a bíróságra citált esetek nagy részében ezt találjuk vádként a perekben. Ugyancsak változatlan megítélés alatt maradt a varázslás, a kincésítés, a pénznézés kategóriája, mivel az a sírok illetéktelen feltárásával, a halottak, holttestek meggyalázá-

⁶⁵ 1782, Tolna: Szilágyi 1987, 504–508 (8. sz.).

⁶⁶ 1791–1792, Aranyosszék: Kiss–Pál–Antal 2003, 445–458 (195. sz.).

sával, emberi csontok mágikus tevékenységre való felhasználásával járhatott együtt. Ezt pedig épp a medikalizáció szemléletváltoztató hatásai miatt tiltották. A közegészségügyi észérvekkel, a járványoktól való konkrét és transzcendens félelmekkel, illetve morális alapon egyaránt indokolhatták a szigorú megítélést.

A harmadik ok a tiltó rendeletek kétarcúságában rejlett. Az Erdélyben és Magyarországon kiadott parancsolatok – az általános jellegűek ugyanúgy, mint az egyéni ügyekben kiadott hasonló intézkedések – nem tiltották meg a boszorkányperek tárgyalását, nem mondták ki, hogy a boszorkányság nem bűncselekmény. Ahogy azt Kiss András jogtörténész megállapította, a központi hatalom a kor társadalmának vallási szemléletével szemben nem mondhatta ki, hogy nincs ördög, hogy a világban nincs jelen a Gonosz, következésképp a vele szövetkező boszorkány sem létezik.⁶⁷ A boszorkányság és a varázslás teológiai és jogi kategóriái ezekben a rendeletekben is szerepeltek, mi több, azokat továbbra is az Isten ellen elkövetett bűnök közé sorolták. Hogy mégis mi volt az, amit biztosan állíthattak ezek a rendeletek az üldözést tiltó uralkodói kezdeményezés alátámasztására? Lényegében az, hogy azért nem lehet ezeket az ügyeket a bíróság előtt tárgyalni, mert az állítások helyességét a rendelkezésre álló bírósági eszközökkel – vagyis a kor követelményének megfelelően tudományos módon – nem lehetett bizonyítani. Mária Terézia végül is ezekkel a lépésekkel a boszorkányságot csak a bíróságokról seprűzte ki, az erkölcs nyilvános színpadairól nem állt szándékában száműzni azt. Sőt, ha a mindenféle babonák, káros hiedelmek, a társadalom egészségére ártalmas rossz gyógyító praktikák, kuruzslások vagy az istenkáromlás, káromkodás ellen meghirdetett rendeleteit – összefoglalóan a babonaság elleni harcot – nézzük, Mária Terézia, de még II. József is erőteljesen küzdött a birodalmát sötét színben feltüntető skandalumok ellen. Összefoglalva elmondhatjuk: hosszú időnek – körülbelül két emberöltőnek – kellett eltelnie ahhoz, hogy a társadalom végleg megszokjon arról, hogy a boszorkányság vádjait, boszorkányozó rágalmaikat végleg ne vigye a bíróságokra, de arról is, hogy a társadalmi együttélés normáinak megszegését ne boszorkányságvádakkal magyarázzák, rendezzék.

Bibliográfia

- ABAFI Lajos 1888: *Szentesi boszorkányperek*. (Hazánk, Történelmi közlöny IX.) Budapest.
- APFEL, Viliam 2001: *Čas pekelných ohňov. Procesy s bosorkami na Slovensku (1506–1766)*. Budmerice: RAK.
- BALOGH Béla (szerk.) 2004: *Nagybányai boszorkányperek. A magyarországi boszorkányság forrásai*. (Várostörténeti sorozat I.) Budapest: Balassi Kiadó.
- BAYER, Vladimír 1982: *Ugovor s đavlom. Procesi protiv čarobnjaka u Evropi a napose u Hrvatskoj*. Zagreb: Informator.
- BECCARIA, Cesare 1834: *A bűnökről és büntetésekről*. Zágráb: Suppan F.
- BENCZE József 1965: Két újolag előkerült akta a boszorkányperek idejéből. *Orvostörténeti Közlemények – Communicationes ex bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* 34: 9–17.

⁶⁷ Kiss 2000 és 2004, 19.

- BESSENYEI József (szerk.) 1997: *A magyarországi boszorkányság forrásai I.* Budapest: Balassi Kiadó.
 – 2000: *A magyarországi boszorkányság forrásai II.* Budapest: Balassi Kiadó.
- BREZNYAI Imre 1933–1934: *Eger a XVIII. században I–II.* Eger: Egri Nyomda Rt.
- DADAY András 2005: *Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- GÁNGÓ Gábor 1993: Beccaria Magyarországon. *Holmi* 5 (7): 1045–1053.
- GROSS, Julius–SERAPHIN, Wilhelm (Hrsgs.) 1903: *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó IV.* Brassó (Kronstadt).
- HAJDU Lajos 1974: II. József büntetőtörvénykönyve Magyarországon. *Jogtudományi Közöny* 29(1–2): 48–55.
 – 1985: *Büntetés és büntetés Magyarországon a XVIII. század utolsó harmadában.* Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- IVÁNYOSI SZABÓ Tibor 1998: *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei II.* (1712–1811). (Forrásközlemények II.) Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.
- KÁLLAY István 1985: *Úrszéki bírások a XVIII–XIX. században.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
 – 1996: *Városi bírások Magyarországon, 1686–1848.* Budapest: Osiris Kiadó.
- KANYAR József 1989: *Harminc nemzedék vallomása Somogyról.* (Történelmi olvasókönyv. Helytörténeti szöveggyűjtemény 2.) Kaposvár: Somogy Megyei Tanács.
- KISS András 1980: Váltott gyermek. *Utunk évkönyv,* Kolozsvár.
 – 1995: Tudósítás 1803-ból a váltott gyermek elégetéséről. Kollázs egy készülő tanulmány forrásaiából. In Uő: *Források és értelmezések.* București: Kriterion Könyvkiadó, 241–261.
 – 2000: A védelem szemléletváltozásának jelei a 18. századi boszorkányperekben. *Limes* 1: 17–25.
 – 2004: *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák.* Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó.
- KISS András–PÁL-ANTAL Sándor (szerk.) 2003: *A magyarországi boszorkányság forrásai III.* Budapest: Balassi Kiadó.
- KLANICZAY Gábor 1985: Gerard van Swieten és a babonák elleni harc kezdetei a Habsburg Birodalomban. In KLANICZAY Gábor–POÓR János–RING Éva (szerk.): *A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva hetvenedik születésnapjára.* Budapest: ELTE, 33–69.
 – 1988: Gerard van Swieten und die Anfänge des Kampfes gegen Aberglaube in der Habsburg-Monarchie. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34: 225–247.
 – 1990: Boszorkányok, vámpírok, felvilágosítók. In Uő: *A civilizáció peremén: kultúrtörténeti tanulmányok.* Budapest: Magvető Könyvkiadó, 299–322.
- KLANICZAY Gábor–KRISTÓF Ildikó–PÓCS Éva (szerk.) 1989: *Magyarországi boszorkányperek. Kisebbségi forráskiadványok gyűjteménye 1–2.* Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete.
- KOMÁROMY Andor 1901: A kolozsvári boszorkányperekről. *Erdélyi Múzeum* XVIII: 185–201.
 – 1910 (szerk.): *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- KOMÁROMY András 1898: *A szabad hajdúk történetére vonatkozó kutatások.* (Értekezések a történeti tudományok köréből XVII/6.) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- KÖPECZI Béla 1981: Les Vampires de Hongrie: un scandale des Lumières. *Artes Populares* 7: 88–97.
- LINZBAUER, Xaver Franz 1852–1856: *Codex Sanitario-medicinalis Hungariae.* Tom. II. Budae: Typis Caesareo-Regiae Scientiarum Univ.

- MAGYAR László András 1999: Orvosi vita a magyarországi vámpírokról [Medizinische Diskussion über die Vampire in Ungarn]. *Századok* 133: 1247–1257.
 – 2002a: Mastica Mortuorum. *Kharón. Thanatológiai Szemle* 6(1–2): 63–70.
 – 2002b: Über die Siebenbürgische vampir-krankheit. Ein bericht des Deutschen chirurgen Georg Tallar aus dem jahr 1755. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 25(2): 161–164.
- MAJTÁN, Milan ET AL. 1979: *Krupinské prisne právo.* Bratislava: Tatran.
- MÜLLER, Friedrich 1854: *Beiträge zur Geschichte des Hexenglaubens und der Hexenprozessen Siebenbürgen.* Braunschweig: Schwetschke.
- SCHÄSER, Georg 1848: *Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Freiherrn Samuel von Bruckenthal.* Hermannstadt.
- SCHNEIDER Miklós 1934: *Fejér megyei boszorkányperek.* Székesfehérvár: Vörösmarty Nyomda.
- SCHRAM Ferenc (szerk.) 1967: A levéltárak jelentősége a népszokáskutatásban. *Levéltári Szemle* 1: 163–208.
 – 1970: *Magyarországi boszorkányperek I–II.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
 – 1982: *Magyarországi boszorkányperek III.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SUGÁR István 1987: *Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves és Külső Szolnok vármegyében.* Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- SZABÓ T. Attila 1975–1987: *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–IV.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
 – 1985: A boszorkányhit XVIII. század végi dési emlékei. In Uő: *Tallózás a múltban. Válogatott tanulmányok, cikkek VI.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 222–227.
- SZILÁGYI Mihály 1987: Boszorkányperek Tolna megyében. (Tanulmányok Tolna megye történetéből XI.) Szekszárd: Tolna Megyei Tanács Levéltára, 437–513.
- TEUTSCH, Friedrich 1913: Sächsische Hexenprozesse. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge* 39(8): 780–803.
- TKALČIĆ, Ivan 1892: Izprave o progonu vjesticah u Hrvatskoj. *Starine* 25: 31–76.
- TÓTH G. Péter (szerk.) 2000: *A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere 1408–1848.* Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete.
 – 2005: *A magyarországi boszorkányság forrásai IV.* Budapest: Balassi Kiadó.
- VARGA Endre–VERES Miklós 1989: *Bírósági levéltárak 1526–1869.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ZUBÁNIC László 1996: „Boszorkányok pedig nincsenek?!” In P. PUNYKÓ Mária (szerk.): *„Szem láttá, szív bánta...” Kárpátaljai honismereti tanulmányok.* Budapest–Beregszász: Hatodik Síp Alapítvány–Mandátum, 178–186.
- ZSUPOS Zoltán 1994: *Történeti néprajzi források Gömörből a XVIII–XIX. századból.* (Gömör néprajza 44.) Debrecen: KLTE, Néprajz Tanszék.